

Filozofie

Podivenova (pseudonym trojice autorů — historika Milana Otáhala, politologa Petra Pitharta a psychiatra Petra Příhody, kteří původně knihu psali pro „samizdat“) práce Češi v dějinách nové doby, která vzbudila poměrně širokou diskusi i projevy nesouhlasu, hodnotí výkony české filozofie na přelomu století: „Filozofie se v té době v Čechách vůbec nepěstuje, pokud alespoň užíváme výrazu 'pěstovat' v obvyklém smyslu, znamenajícím i jistou náročnost...Tradičně chabé české filozofické myšlení se bez viditelného elánu pohybovalo cestou nejméně náročnou...přibývalo pozitivistů a materialistů, v podstatě epigonů, přejímajících automaticky tu nejhluchnější a nejvemlouvavější evropskou světonázorovou zvyklost...Česká laická veřejnost se nedala zviklat filozofickými spory a setrvala v postoji...nemudrý a života si hled'...Hájemství filozofického myšlení se v Čechách zkrátka rozestřelo na půdě neúrodné.“¹³ Podiven konstatuje, že herbartismus byl u nás postupně nahrazen pozitivismem a materialismem, že se sice objevili i myslitelé „protipozitivistického a protimaterialistického směru“, ale že „první a nadlouho jediná souhrnná odborně filozofická práce z českého pera“¹⁴ je Pospíšilova Filozofie podle zásad sv. Tomáše Akvinského. Nicméně ani tato práce neměla podle Podivena širší vliv, „národní filozofii se nestal ani chladnoucí masarykovský teismus, nýbrž směsice materialismu a pozitivismu“,¹⁵ pozice, která se staví negativně vůči spekulativní metafyzice. Domnívám se, že proti tomuto tvrzení lze upozornit i na další, často významnější momenty v českém filozofickém životě a v českém myšlení konce minulého století. Již od roku 1881 rozvíjela svou činnost Jednota filozofická, na pražské univerzitě působí významné postavy naší filozofie a estetiky herbartovci Josef Durdík a Otakar Hostinský, od roku 1882 jako mimořádný profesor filozofie T. G. Masaryk, v roce 1891 se ha-

¹³ Podiven: Češi v dějinách nové doby. Praha 1991, s. 208–211.

¹⁴ Tamtéž, s. 209.

¹⁵ Tamtéž, s. 210.

bilitoval jako první z pozitivisticky orientovaných filozofů František Drtina, v roce 1896 František Čáda a roku 1898 František Krejčí. V roce 1900 vznikl první český odborný filozofický časopis Česká mysl. Jaké původní filozofické texty u nás v této době vycházely? V pracích Gustava Zábý a F. X. Procházky doznívá vliv herbartismu (Zábova práce Pyrrhonismus vyšla v roce 1890). Masaryk v této době vydal Českou otázku (1895), Naši nynější krizi (1895), Jana Husa (1896), Karla Havlíčka (1896), Moderního člověka a náboženství (na pokračování v Naši době 1896–1898), Otázku sociální (1898) a německy Palackého ideu národa českého (1899). V devadesátých letech se postupně prosazuje druhá generace českých pozitivistů — František Krejčí (Element psychologický, 1895, Zákon asociační, 1897, učebnice Psychologie, 1897, a Logiky, 1898), František Čáda (habilitační spis Noetická záhada u Herberta Spencera a Stuarta Milla, 1894), František Drtina (Myšlenková soustava středověku, 1898, Středověk a křesťanství, 1898) a pozitivismus metodologicky významně ovlivnil českou historiografii (Gollova škola) a jazykovědu (mladogramatikové). Čeští katoličtí filozofové se snažili o rozvíjení novotomismu. Eugen Kadeřávek vydává Metafyziku obecnou (1898) a spis O ateismu (1896), Josef Pospíšil, autor Filozofie podle zásad sv. Tomáše Akvinského vydal její druhý díl Kosmologie v roce 1897, Pavel Vychodil dvoudílnou Apologii křesťanství (1893, 1897). Tehdejší situaci české filozofie bych však chtěl vyznačit především z hlediska připravenosti české filozofie zapojit se do evropské filozofické diskuse. Evropská filozofie prodělávala na konci 19. a na začátku 20. století určitý přelom. Novověká karteziánská racionalita byla nesena myšlenkou moci člověka nad přírodou a jeho nároku na panství, současně však tato filozofie subjektivity přinesla paradoxně pocit osamění člověka a ztráty skutečných životních hodnot. V této situaci se evropské myšlení vydává na přelomu století v zásadě pěti cestami: dalším promýšlením metodologických základů vědy, jak to ukázal jednak další vývoj pozitivismu, jednak novokantovství a W. Dilthey, dále obrátem ke konkrétnímu člověku, člověku smyslovému, tělesnému,

k životu, jak to ukazuje filozofie života, zejména Nietzsche a Bergson, obratem k věcem samým, snahou o překonání tradiční subjektivity, jak to ukazuje Husserlova fenomenologie, hledáním východisek ze sociálních problémů v rámci marxismu a konečně úsilím o nové promyšlení základů náboženské víry v moderním světě, jak to ukazuje např. i novotomismus. Setkáváme se s tvrzením, že české filozofické myšlení nebylo připraveno, dokonce že nebylo schopno se do této aktuální filozofické diskuse zapojit. Přestože bylo svým způsobem součástí rakouského myšlení, údajně neporozumělo intencím tvarové psychologie, brentanovské deskriptivní psychologie, empiriokriticizmu Ernsta Macha a nevyužilo podněty, které nabídl předchozí herbartismus. Navíc, ovlivněno rakouskou herbartovskou školskou filozofií, nemělo údajně porozumění pro kritickou a transcendentální filozofii a její pokračovatele. Lze souhlasit s tím, že české myšlení skutečně nereagovalo na všechny tyto podněty. V průběhu 19. století však v rámci českého hegelianismu využilo inspirace německého klasického idealismu, dokázalo pochopit podněty herbartismu jako realismu pro empirické bádání a rozvoj pedagogiky (G. A. Lindner) a estetiky (J. Durdík, O. Hostinský), reagovalo i na aristotelovský realismus Brentanův. Jistě, české myšlení se postupně s rakouským rozchází, a to můžeme pokládat za jednu z příčin, že jsme zprvu pouze referativně zaznamenávali nástup nových myšlenkových proudů, které vyrůstaly i z rakouské myšlenkové tradice — dalších fází pozitivismu, fenomenologie, freudismu. Kontakt s tehdejší evropskou filozofií jsme měli — Masaryk otevírá okna směrem k anglické a francouzské filozofii a v Otázce sociální reaguje jako jeden z prvních na marxismus jako na systém filozofický, pozoruhodné je zmíněné využití pozitivistické metodologie např. v naší historiografii, patří k zásluhám profesora brněnského teologického semináře Josefa Pospíšila, že se u nás díky jeho práci Filozofie podle zásad sv. Tomáše Akvinského rozvíjí od počátků filozofie scholastická, vitalistické stanovisko představují názory Emanuela Rádla a Františka Mareše, který využíval i podnětů Kantovy filozofie, pozoruhodný způsob

navázání na Schopenhauerovu a Nietzscheovu filozofii představuje dílo Ladislava Klímy. Dodejme, že částečná nepřipravenost české filozofie zapojit se do evropského filozofického dialogu vyplývala i z toho, že filozofie stála v českém prostředí přece jen před specifickými úkoly.

Významná a podnětná práce Ivo Tretery z roku 1989 J. F. Herbart a jeho stoupenci na pražské univerzitě poukázala jasně na to, že devadesátá léta jsou v české filozofii ve znamení odklonu od dosud převládajícího herbartismu. F. X. Šalda pokládá Masaryka za osobnost, která rozhodujícím způsobem přispěla k tomu, že české filozofické myšlení bylo vyvedeno „z pouště herbartismu“. Můžeme říci, že devadesátá léta jsou obdobím ztráty rozhodujícího vlivu herbartismu v Čechách. V roce 1910 vzpomíná F. X. Šalda v *Novině*, že v českém kulturním životě nebylo „hlubšího bodu kleslosti“ než sedmdesátá a osmdesátá léta minulého století, ze kterého jsme se dostali zejména zásluhou Masarykovou. Překonávání herbartismu v českém myšlení konce století však v žádném případě nezpochybnuje skutečnost, že se herbartismus u nás významným způsobem zasloužil o rozvoj řady filozofických oborů a že metodologicky ovlivňoval i další společenské vědy, jako například pedagogiku, psychologii apod. Téma český herbartismus přitom přináší historikům filozofie několik základních otázek: Je to především vymezení povahy českého herbartismu, jeho odlišnosti od herbartismu rakouského a německého a charakteristika jeho představitelů (tuto problematiku prozkoumal na základě zevrubné znalosti materiálů Archivu UK Ivo Tretera ve výše zmíněné monografii). Dále jde o problém souvislostí a odlišností českého myšlení 19. století a rakouské filozofie (k této otázce se v poslední době pozoruhodně vyslovil například Jaromír Loužil) a o způsob, jakým herbartismus ovlivnil pozdější vývoj našeho myšlení (v této oblasti svého času zaujaly mimořádně podnětné analýzy Olega Suse).

V poslední době se k danému tématu vyjádřil Josef Zumr ve své práci *Máme-li kulturu, je naší vlastní Evropa s podtitulem Herbartismus a česká filozofie*.¹⁶ Líčí vzestup, pád a renesanci herbartismu, provází nás přehledem herbartovské literatury, Herbartovými životními osudy, jeho střetem s klasickým německým idealismem a charakteristikou jeho metody. Uvádí nás do herbartismu v našich zemích nejprve do roku 1848 (F. Exner a pozoruhodně vyložený A. Smetana) a po roce 1848 (R. Zimmermann a čeští herbartovci F. Čupr, G. A. Lindner, J. Dastich, J. Durdík a zejména O. Hostinský) a otevírá závažný problém myšlenkových souvislostí Herbartových názorů s dalším vývojem filozofie a jednotlivých vědních oborů. Způsob Zumrova výkladu a důrazy, které při něm uplatňuje, umožňují pochopit, proč herbartismus působil ve střední Evropě i ve 20. století na překvapivě široký okruh badatelů ve speciálních vědách humanitních i exaktních: Pouze jedním z důvodů této situace je skutečnost, že po rakouské školské Exner-Bonitzově školské reformě v polovině 19. století byla výuka v rakouských školách vedena v duchu herbartismu. Znamenalo to důraz na všestranné vzdělání nejen v klasické filologii a historii, ale rovněž v matematice a přírodních vědách, střízlivost, věcnost a smysl pro empirii a praxi. Hlavní příčinu tohoto jevu je třeba hledat především v metodologických podnětech Herbartovy filozofie (například ve využití metody vztahů pro filozofickou interpretaci vztahů funkční závislosti), jež přispěly ke vzniku plodného intelektuálního ovzduší ve střední Evropě zejména na konci 19. a začátku 20. století.

Josef Zumr se věnuje i vztahu T. G. Masaryka a herbartismu a přesvědčivě dokládá neadekvátnost Nejedlého odsudku úlohy herbartismu v Čechách i pojetí Masarykova vztahu k herbartismu v Nejedlého masarykovské monografii. Objektivní posouzení této problematiky vychází ze způsobu, jakým se Masaryk s herbartismem seznámil na vídeňské univerzitě u R. Zimmermanna, při svém studijním pobytu v Lipsku (kde ještě působil

¹⁶ Srv. J. Zumr: *Máme-li kulturu, je naší vlastní Evropa. Herbartismus a česká filozofie*. Praha 1998.

např. M. Drobisch a kde Masaryk navštěvoval seminář W. Wundta) a po svém příchodu do Prahy (přátelství s O. Hostinským). Nelze přejít ani důsledky napjatých osobních vztahů mezi Masarykem a předním představitelem našeho herbartismu Josefem Durdíkem. Přestože se v samotném Masarykově díle vyskytuje jen velmi málo přímých odkazů na J. F. Herbart a herbartovce, existuje několik paralel mezi názory Masarykovými a stanovisky herbartismu. Je to především odmítnutí německé idealistické spekulativní filozofie, dále úsilí o zvědečtění filozofie, orientace na soudobou filozofii anglickou a francouzskou a konečně snaha vytvořit z psychologie jedno z hlavních metodologických východisek humanitních věd.

Proces odklonu české filozofie od herbartismu nepředstavuje její úpadek, ale její otevření dalším podnětům, ať již ze strany pozitivismu, nebo ze strany německého iracionalismu.

Jiří Cetil ve své monografii *Český pozitivismus* ukázal, že se od konce osmdesátých let u nás začala pozitivistická orientace prosazovat rozhodněji a všestranněji, ale nebylo to ještě v rámci samotné filozofie, ale daleko více ve speciálních vědách. Pokud jde o společenské vědy, projevuje se to zejména v jazykovědě a historiografii. Přesto však již v poslední čtvrtině minulého století působí i první generace českých pozitivistických filozofů, k níž jsou řazeni například Josef Míkš a Emanuel Makovička, a jak jsme již ukázali, v devadesátých letech začíná již druhá fáze českého pozitivismu, která je spojena se jmény Františka Drtiny, Františka Čády a zejména Františka Krejčího.¹⁷

Vedle toho a vedle již zmíněných aktivit první generace českých novotomistů se ovšem v českém myšlení devadesátých let prosazují i jiné tendence, které dovoluují například Ferdinandu Pelikánovi, aby se přihlásil později k tomu, že mladá česká filozofie (rozuměj skupina protipozitivisticky orientovaných českých filozofů 20. let našeho století kolem časopisu *Ruch filozofický*)

¹⁷ Srv. J. Cetil: *Český pozitivismus*. Brno 1981; J. Gabriel (ed.): *Kapitoly z dějin české filozofie 20. století*. Brno 1992, s. 29–36; J. Gabriel, L. Nový, J. Zouhar (eds.): *Česká filozofie ve 20. století*. Brno 1995, s. 22–39.

má blízko ke generaci devadesátých let. Uvádí jako „příbuzenské rysy“ „mladistvou nepředpojatost a chápavost všeho, co jest v moderní době zdravého a živého, svěží dětskou fantazií, která má zdravý poměr k realitě i lidské společnosti a vysloveně sociální a demokratický ráz moderního myšlení, které nesmí se už spokojovati s romantickou teorií génia, vševědouceho, absolutního, totálního, nýbrž cestou ryze demokratickou uznati areopag dnešních kritérií a autorit, vzájemně si odporujících a se doplňujících, a připravití tak cestu k budoucí kulturní syntéze, po které lidstvo, úpící pod dnešní roztržštěností, tolik touží.“¹⁸ Tedy zdravý poměr k realitě, sociální a demokratické smýšlení, syntéza.

F. Pelikán se rovněž vyjádřil, že „okna do západní Evropy otevřelo mocným rozmachem...hnutí pokrokové let devadesátých...Generace let devadesátých prokázala nesmírnou žízeň po kulturním bohatství ciziny a vykonala pro českou filozofii dílo dosud málo oceněné. Ukázala, že k tomu, aby byl někdo dobrým filozofem, nemusí zastupovati německou filozofii katedrovou, že zdravá filozofie nachází se v celku kulturního života a ve všech jeho odvětvích. Položila tak základ generacím budoucím a ukázala jim cestu, kterou se mají bráti.“¹⁹ Připomněl rovněž to, co vykonal pro filozofii a další společenskovědní obory Josef Pelcl jako redaktor Knihovny Rozhledů a Kritické knihovny, dále Karel St. Sokol jako redaktor Vzdělávací bibliotéky a dalších knižních edic. Přehled titulů, které v průběhu devadesátých let vyšly jako *překlady* v uvedených edicích, je velmi zajímavý. Vybírám z Pelikánovy práce část těchto titulů z období 1890–1900, a to ty, které mají vztah k filozofii a sociální vědě. Poznamenejme ještě, že k uvedeným edicím je třeba připojit mimořádně cenné edice, které vydával Jan Laichter (Výbor nejlepších spisů poučných od roku 1896 a Otázky a názory od roku 1901).

¹⁸ F. Pelikán: *Boj za svobodu české filozofie*. Praha 1927, s. 73.

¹⁹ *Tamtéž*, s. 71–73.

Knihovna Rozhledů (vydavatel a redaktor J. Pelcl):

- L. N. Tolstoj: Spása ve vás čili křesťanství, nikoliv jako mystické učení, ale jako nové pojmání života (překl. K. Štěpánek), 1896.
- N. Karejev: Listy studující mládeži o sebevzdělání (překl. A. Hajn), 1896.
- L. N. Tolstoj: O životě (překl. Vl. Křížek), 1896.
- J. T. Buckle: Dějiny vzdělanosti v Anglii (překl. J. Pelcl), 1896, 1897, 1906.
- B. Nietzsche: Tak pravil Zarathustra (24 vybraných kapitol přel. F. V. Krejčí), 1896.
- Fabiánská pojednání o socialismu (vyd. G. B. Shaw, překl. J. Pelcl a A. Hofmeister), 1897.
- S. Webb: Nesnáze individualismu (překl. P. Madré), 1897).
- G. Le Bon: Duše davů (překl. L. K. Hofman), 1896/7.
- E. de Laveleye: Vláda v demokracii (překl. V. Čermák a V. Ertl), 1897.
- G. Le Bon: Psychologické zákony vývoje národů (přel. M. Křepinský), 1897.
- A. Hamon: Duševní povaha anarchisty (přel. J. Jiroušek), 1898.
- J. Sully: Studie dětství (přel. O. Sýkora), 1899.
- A. Fouillée: Kritika mravních soustav naší doby (přel. L. Hofman a Fr. Žákavec), 1900.
- E. Solovjev: L. N. Tolstoj (přel. K. Kolman), 1899.
- J. St. Mill: Tři eseje o náboženství (přel. J. David-Zvičinský), 1900.
- L. N. Tolstoj: Otroctví naší doby (přel. K. Velemínský), 1900.

Kritická knihovna (vydavatel a redaktor J. Pelcl):

- E. Hennequin: Spisovatelé ve Francii zdomácněli (přel. F. X. Šalda), 1896.

- E. Rod: Mravní názory naší doby (přel. F. V. Krejčí a J. Vodák), 1896.
N. A. Dobroľjubov: Oblomovština (přel. V. Mrštík), 1896.
H. Taine: Filozofie umění (přel. O. Sýkora), 1896.
E. Hennequin: Vědecká kritika (přel. F. V. Krejčí), 1896.
R. Ribot: Nemoci vůle (přel. L. Jarolímek, úvod F. Krejčí), 1898.
H. Lichtenberg: Nietzscheva filozofie (přel. A. Procházka), 1900.

Vzdělávací bibliotéka (red. Karel St. Sokol):

- J. St. Mill: Poddanství žen (přel. M. B. a Ch. G. M.), 1890.
J. St. Mill: O svobodě (přel. H. Kosterka a V. Petrželka), 1891.
J. W. Draper: Dějiny konfliktů mezi náboženstvím a vědou (přel. S. Mokry), 1891.
J. St. Mill: Úvahy o vládě ústavní (přel. Fr. Vahalík), 1892.
Th. Carlyle: Hrdinové, ctění hrdin a hrdinství v dějinách (přel. Fr. Vahalík), 1894.
Arnošt Renan: Apoštolé (přel. B. Vajgrt), 1896.
Arnošt Renan: Filozofická dramata (přel. P. Moudrá), 1899.

Bibliotéka sociálních nauk:

- B. Limanowski: Dějiny sociálního hnutí v XIX. století (přel. Ant. Hajn a Alois Hajn), 1891–2.
A. Schäffle: Jádro socialismu (přel. B. Němec a E. Beneš), 1892.
E. de Laveleye: Socialismus naší doby (přel. G. Dutka), 1892.

M. Lorenz: Marxovská soc. demokracie (přel. J. Preiss a A. Rašín), 1897.

Laichterův výběr nejlepších spisů poučných:

E. B. Tylor: Úvod do studia člověka a civilizace (přel. F. Rajchl), 1897.

D. Hume: Zkoumání o zásadách mravnosti a zkoumání o rozumu lidském (přel. J. Škola), 1899.

R. Falckenberg: Dějiny novověké filozofie (přel. F. X. Procházka), 1899.

F. H. Giddings: Základy sociologie (přel. B. Foustka), 1900.

D. Hume: Přirozené dějiny náboženství a Rozmluvy o přirozeném náboženství (přel. J. Škola), 1900.

V Bibliotéce sociálních a politických nauk vyšlo dílo O studiu sociologie H. Spencera (přel. J. Pecl, 1896), mimo edice Úvod do filozofie O. Külpeho (přel. Fr. Luhavý, 1900), Protestantismus a katolicismus E. Laveleyeho, Světový názor moderního člověka B. Vettera, rajhradský benediktin Pavel Vychodil, dlouholetý redaktor Hlídky, překládal Aristotelovy spisy. Je to přirozeně i při daném rozsahu redukováný výběr, přesto však vypovídá o mimořádném úsilí získat a udržet pro širší čtenářskou obec kontakt s evropským myšlením. A to ještě hned v roce 1901 vyšly další překlady z Tolstého, J. St. Milla, F. Nietzscheho, W. Diltheye, Epiktéta a H. Spencera.